

JUHA JANHUNEN

A legkeletibb uráliak^{*}

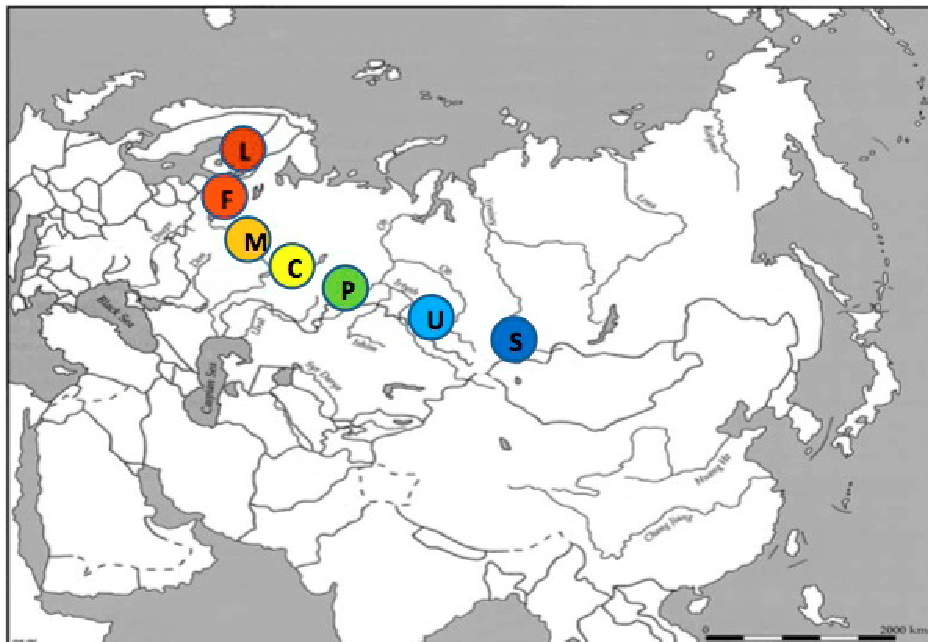
The author argues that the Uralic language family spread originally from a relatively limited eastern homeland, located in the region between the upper courses of the Ob and the Yenisei. This conclusion is supported both by the internal structure of the Uralic language family and by its external areal and typological connections with the languages of the Altaic complex. To describe the relations between the Uralic and the so-called Altaic languages, the author proposes the term Ural–Altaic Phenomenon. The homelands of the Altaic languages were located in Manchuria, including Korea and adjacent parts of northern China. There are reasons to assume that the territory between Uralic and the Altaic languages was once filled by Para-Uralic languages, which would have been collaterally related to Uralic, and which would have formed a direct areal link between Uralic and the Altaic complex. With the spread of Uralic towards the west and north, its easternmost and southernmost members became gradually extinct. The main mechanism of both expansion and extinction has always been language shift.

Keywords: Uralic, Altaic, Ural–Altaic, linguistic expansion, linguistic extinction, language shift

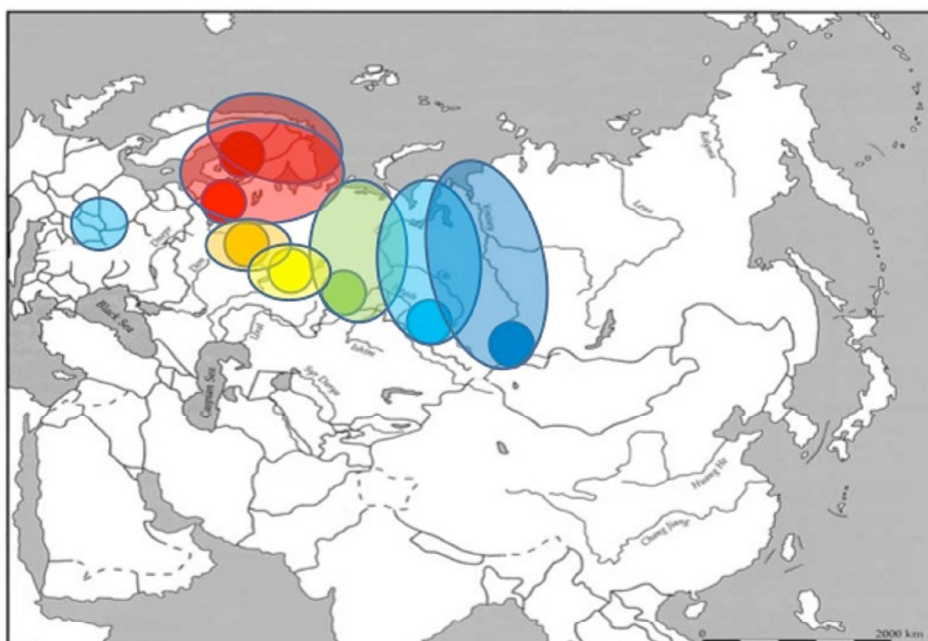
Az uráli nyelvcsalád, amelynek a magyar nyelv az egyetlen közép-európai tagja, kelet–nyugati irányban elnyúló hosszú láncként az eurázsiai szárazföldnek északnyugati részén helyezkedik el. Nyelvcsaládunknak ágai ennek a vonulatnak lánctagként szerepelnek, nyugatról keletre haladva ebben a sorrendben: a lapp (számi), a finnugor (vagy balti-finn), a mordvin, a cseremiszi (mari), a permi, az ugor és a szamojéd ág.

Földrajzilag ezek az ágak eredetileg a tajgai övezetben helyezkedtek el, később azonban a lapp, a finnugor, a permi, az ugor és a szamojéd ág észak felé, a tundrai övezetbe is átnyúlt. Nagyon valószínű, hogy több uráli nyelvág a közép-eurázsiai sztyepei övezetbe is bekerült, de a történelmi időkben egyedül csak a magyar nyelv őst találjuk ebben a környezetben.

^{*} A Magyar Tudományos Akadémián 2014. március 17-én elhangzott tiszteleti tagi székfoglaló előadás szövege.

Nyelvcsaládunk ágai

Az uráli nyelvek területei

Ha a népességeknek csak a nagyságát vesszük figyelembe, világos, hogy az uráli nyelvcsaládnak a mai súlypontja nyugaton van: itt élnek a magyarokon kívül a finnek és észtek is, és az e három néphez tartozók az uráli nyelveken beszélő össznépességnek a 90 százalékát alkotják. A többi 10 százalék az Orosz Föderációnak a keleti részeiben lakik. Minél távolabb megyünk kelet felé, annál kisebb létszámúak az uráli nyelvű csoportok. A Volga-vidéken élő mordvinok, cseremiszek, votjákok (udmurtok) és zürjének (komik) száma még százazrekben mérhető, de az Urálon túli uráli nyelvű népek tagjainak száma csak néhány ezer, néhány száz vagy csak néhány tucat.

Az utolsó évtizedekben ismert uráli népek közül legkevesebben a kamaszul beszélők voltak, akiknek a száma az 1960-as és az 1970-es években kettő, azután pedig már csak egy ember volt. A legutolsó kamasz nyelvű öregasszony 1989-ben hunyt el, és vele eltűnt a kamasz nyelv, amely az uráli nyelveknek a szamojéd ágába tartozott (Künnap 1970). Nem véletlen, hogy a kamaszok, akik a Szajáni hegyvidéken laktak, nemcsak a legkisebb, hanem a legkeletibb rokon népünk voltak.

A kamasz nyelv területe

De csak másfél évszázad múlt el azóta, hogy egy, még ennél keletibb uráli nyelv is létezett. Ez volt a mator nyelv, amelynek beszélőit karagasz és szojót néven is ismerték (Helimski 1997).

A mator nyelv területe

A 18. században éltek még mator nyelvű csoportok a mai Tuvai Köztársaság területén, amely akkor a kínai császár birodalmához tartozott. Valószínű, hogy ugyanabban az időben voltak matorok Észak-Mongóliában is.

Egy nyelv halála mindig tragikus esemény – egyébként a mi napjainkban nem is ritka: világszerte hetente egy-két nyelv hal ki. De egy nyelv halála nem jelenti szükségképpen azon a nyelven beszélő embereknek pusztulását. Mi történt a kamaszokkal és a matorokkal? Tudomásunk szerint néhány nemzedék alatt feladták szamojéd nyelvüket, és átvették a szomszédos törzsek törökségi nyelveit. Ezek egy része a következő nemzedékek alatt ezeket a török nyelveket is feladta, és oroszul kezdett beszélni.

A nyelvek elterjedésének alapelvei

A nyelvek terjedésében három tényezőt különböztethetünk meg: a földrajzi elhelyezkedést, a népességnövekedést és a nyelvcserét. Földrajzi elhelyezkedése következtében egy nyelv új területre kerülhet át. Ez mindig az illető nyelven beszélő emberek átvándorlását is jelenti, de az ő számuk általában viszonylag ala-

csony. A legtöbb esetben az új nyelv beszélői eleinte csak kisebbséget alkotnak az új területen. Ez azzal is összefügg, hogy az új területen az eredeti népességnek a teljes mellőzése és kipusztítása nem lehetséges.

Az újonnan megjelenő nyelv beszélőinek birtokában sokszor olyan technológiai vagy szociális-kulturális ismeretek vannak, amelyek éppen annak a nyelvközségnek gyors népességnövekedését teszik lehetővé. Jó példa erre a japán szigetek nyelvi története.

A japán nyelv korai formájának beszélői körülbelül 2000 évvel ezelőtt a koreai félszigetről érkeztek Japánba, valószínűleg csak kis csoportokban. Hoztak magukkal egy magas színvonalú földművelő és bronzmégmunkáló kultúrát – az úgynevezett Yayoi kultúrát, amely véget vetett a japán szigetek korábbi kulturális izolációjának. A japán nyelvet használó népesség sokkal gyorsabban növekedett, mint a szigetek eredeti lakossága, és a mai japánok genetikai örökségének legalább 75 százaléka a yayoi kultúrának a képviselőitől származik (Hudson 1999).

A japán nyelv érkezése

Úgy látszik, ugyanilyen volt a helyzet a mai Finnország területén is. A mai finn nyelvterület viszonylag széles, de nyelvileg egységes, ami azt jelenti, hogy a nyelv elterjedése nemrég történt. Ez abból is látható, hogy a finn nyelv na-

gyon közel áll a többi finnségi nyelvhez. Ezek a nyelvek nyilvánvalóan keletről, a Néva és Ladoga vidékéről terjedtek el. Történeti adatok és helynevek azt mutatják, hogy Finnország nagy részében csak néhány évszázaddal korábban a lapp nyelvek korai formáit használták (Aikio 2007). A lapp nyelvű lakosság vadászatból és halászatból élt, és mindig csak néhány ezer emberből állt. A finn nyelven beszélő új lakosság pedig új földművelési technológiát hozott magával, az irtás-gazdálkodást, amely révén a népesség gyorsan növekedett, és az ország gyéren lakott részeit is meghódította (Janhunen 2005a).

A finn nyelv érkezése

Finnország nyelvi történetét csak nemrég fejtették meg. Egy korábbi vélemény szerint, amely a 20. század közepéig uralkodott, a finnek a Finn-öböl déli partjáról hajókkal érkeztek és gyorsan terjeszkedtek, mivel Finnország eredeti lakossága már korábban elpusztult, és ezért lakatlanná vált a terület. A 20. század második felében pedig úgy gondolta a legtöbb kutató, hogy a finnek nem is betelepültek valahonnan, hanem „mindig” is Finnországban laktak, legalábbis az újabb kőkortól kezdve (Koivulehto 1983). Az archeológiai kultúrák körében nem volt látható olyan törés, amely a finnek érkezéséhez lett volna köthető. Most már tudjuk, hogy ez a vélemény is téves.

De nem mindig kell népességnövekedés ahhoz, hogy egy nyelv átterjedjen más területekre. Erre talán Anatólia avagy Törökország a legjobb példa. Történeti forrásokból tudjuk, hogy Anatóliában már a bronzkorban sok különböző nyelven beszéltek, sőt irtak, de ezeket a nyelveket a görög nyelv váltotta föl.

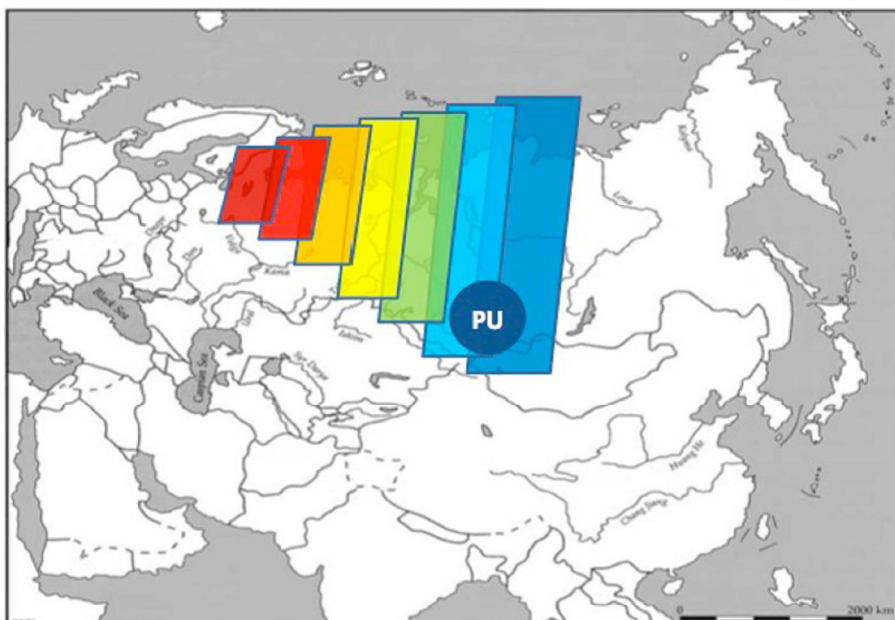
A török nyelv érkezése

A török nyelv nagyon későn, csak a 11. évszázadtól kezdve érkezett keletről, amikor az oguz törzsek először Perzsiát és a Bagdadi Kalifátust, majd a Bizánci Birodalmat is meghódították. Konstantinápoly elfoglalásakor, 1453-ban az anatóliai lakosság nagyobb része még görögül beszélt, de nemsokára megfogyatkoztak a görögül beszélők. A lakosság pedig ugyanaz volt, és az eredeti lakossághoz képest a beköltözött törökök száma majdnem jelentéktelen volt. Nem pusztultak el a görögök, csak új nyelvet – és új vallást – vettek át (Janhunen 2008–2009).

A török nyelv sikere Anatóliában és Közép-Ázsiában azzal van kapcsolatban, hogy az erős török nyelvű hadseregek stratégiai központokat foglaltak el, és ezekből a központokból a környező vidékek lakosságát befolyásolták és nyelvi-leg asszimilálták. Ezt a stratégiát alkalmazták a honfoglaló magyarok is. A mai 13–15 milliós magyar népesség nem egyszerű népességnövekedés, hanem inkább egy évszázadokon át folyamatosan végbemenő nyelvcsere eredménye, ami a szomszédos török, szláv, román, germán és más nyelvű elemeket és néptörödékeket magyar nyelvűvé tette.

Az uráli nyelvcsalád szerkezete

A történeti és összehasonlító nyelvészet megalapozott módszertana arra a tényre támaszkodik, hogy az egy közös alapnyelvből származó nyelvek a történeti divergencia miatt különböznek egymástól. A megkülönböztető jellegek időbeli rendszert alkotnak, amely lehetővé teszi a nyelvek és a nyelvágak relatív keletkezését. Egy nyelvcsalád ágai az alapnyelv történeti terjedésének szakaszait tükrözik. Ez pedig a nyelvcsalád földrajzi múltjáról is forrásul szolgálhat. A legrégebb különbségek – a legmélyebb izoglosszák – azon a földrajzi területen találhatók meg, ahol az alapnyelv először két vagy több ágra oszlott. A nyelvágak kölcsönös viszonyai arról is tanúskodnak, milyen földrajzi irányban történt a nyelv terjedése.

Az uráli őshaza

Az uráli nyelvcsalád belső szerkezete régről jól ismert. A közös elemek, különösen a közös szókincs arra utal, hogy az uráli alapnyelv két legrégebb ágát a szamojéd és a finnugor nyelvek alkotják (Michalove 2002). A szamojéd nyelvek területe eredetileg a Jenyiszej folyó mentén volt – különben a Jenyiszej nemzetközi neve is (köz)szamojéd eredetű (Janhunen 2012). A finnugor nyelvek területe pedig az Ob folyótól nyugatra Közép- és Észak-Európáig terjed. Ez azt jelenti, hogy az uráli nyelvcsalád eredeti területe – az uráli őshaza – valahol az Ob és

Jenyiszej folyók között lehetett. Ezt az úgy nevezett keleti őshaza-felfogást (némileg eltérő módon) különösen a magyar kutatók vallották (Hajdú 1964), de voltak ennek a nézetnek Finnországban is támogatói (Janhunen 1999).

Ha a keleti őshaza fogalmát fogadjuk el, ebből az következik, hogy a finnugor nyelvek főleg keletről nyugatra terjeszkedtek. Ezt a feltételezést a közös elemek eloszlása is bizonyítja. Úgy látszik, hogy a nyelv terjedése lassanként történt, és minden új lépés eredményeként egy új, nyugatibb és a korábbiaktól kisebb nyelvág jött létre (Janhunen 2000). Ezért az uráli nyelvcsaládnak három legnyugatibb ága – a lapp, a finn és a mordvin ág – nagyon közeli kapcsolatban van egymással, ami azt is jelenti, hogy viszonylag nemrégén különülhettek el egymástól. Ehhez képest a cseremis, a permi és az ugor ág sokkal távolabb vannak a nyugati ágaktól és egymástól is.

Az utolsó évtizedekben a legtöbb finn és észti kutató az uráli őshazát mégis az Uráltól nyugatra fekvő területekre, különösen a Volga–Káma vidékére helyezi (Parpola 2012), sőt, voltak olyanok is, akik az európai egyesülés nyomában az őshazát a jégkorszaki Közép-Európában keresték (Wiik 2002). Ezek, a szerintem téves vélemények abból táplálkoznak, hogy ugyanakkor az uráli nyelvcsalád belső szerkezetéről is új és ugyancsak hibás elképzelések fogalmazódtak meg. Ennek az a lényege, hogy a divergencia helyett a nyelvcsalád szerkezetét konvergenciával kezdték magyarázni. Ezért például a lapp, a finnségi és a mordvin ág közös elemeinek eredetét nem ezeknek az ágaknak elsődleges egységében, hanem másodlagos kapcsolataiban vélték megtalálni.

A konvergencián alapuló magyarázatok sokféle félreértést eredményeztek az uralisztikában. A kutatók egy része teljesen félremagyarázta a nyelvcsalád szerkezetét, és a két főág helyett hét, sőt kilenc főággal számolt (Salminen 2001). Természetes, hogy egy ilyen megközelítés jelentéktelennek tekinti az őshaza kérdését. Más kutatók pedig új módon kívánták osztályozni a nyelvcsalád tagjait, feltettek például egy olyan csoportot, amelybe a szamojéd és az ugor nyelvek kerültek – a jól ismert másodlagos közös vonásaik miatt – úgy, hogy ezek a nyelvek egy „keleti” ágba tartoznak, míg a többi finnugor nyelv egy „nyugati” ágba (Häkkinen 2012). De van olyan vélemény is, amely szerint egyáltalán nem rokonsági viszonyban állnak egymással az uráli nyelvek, mert közös elemeik mind másodlagos konvergencia eredményei (Marcantonio 2002).

Az uráli népek kialakulása

Az uráli nyelvekkel kapcsolatos „új” és „forradalmi” nézetekről csak azt mondhatjuk, hogy nincs semmi okunk sem a történeti és összehasonlító nyelvtudomány hagyományos paradigmáját feladni (Honti 2012). Különbösen nemcsak az

uráli nyelveknek, hanem a világ összes más nyelvcsaládjának kutatásában is ugyanolyan hagyományos módszerek és nézetek érvényesülnek, mint az uralisztikában. Ez a paradigma a kezdetektől fogva pontos különbséget tud tenni a divergencián és a konvergencián alapuló változások között. De mikor nem nyelvekről, hanem nyelvközösségekről vagy „népekről” van szó, akkor tényleg sokféle újításra van szükség a hagyományos eljárásunkban.

Az, hogy a nyelvek és a népek között nincs közvetlen kapcsolat, abból is jól látható, hogy az uráli nyelveken beszélő népek sokféle fizikai típust és kulturális adaptációt képviselnek. Vannak közöttük folyómenti és tengerparti halászok, tajgai vadászok, tundrai rénszarvastartók, különféle földművelők, sőt pusztai lótar-tók és juhászok is. A fizikai antropológia szempontjából a mongoloid szamojé-dokat, a közép-európai magyarokat, az észak-európai finneket és észteket, a paleoeurópai lappokat, és a keleti finnugoroknak sokféle kevert típusát különböztethetjük meg. Ez éppen arra utal, hogy az uráli nyelvcsalád mai és korábbi terjeszkedése főként nyelvcsere útján ment végbe.

Az utóbbi éveknek az emberi genetika területén elért eredményei azt bizonyítják, hogy a népségek általában nagyon hosszú helyi folytonosságot mutatnak. Egy bizonyos területen élő embereknek nagy része az illető területen élt régi népségeknek a genetikai örökségét őrzik. Ennek ellenére a kulturális sajátosságok sokszor újabb eredetűek, holott lehetnek persze közöttük régi helyi hagyományok is. Nyelvek pedig csak ritkán léteznek sokáig egy bizonyos területen: a világ legtöbb nyelve nemrég érkezett arra a területre, amelyen ma él. Egy-ezer évvel ezelőtt még nem beszéltek a mai Törökország területén törökül, két-ezer évvel ezelőtt pedig még nem beszéltek germán nyelven a brit szigeteken, és háromezer évvel ezelőtt még egészen más volt a világ nyelvi térképe, mint ma.

Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy vannak a nyelvekben természetesen régi helyi eredetű sajátosságok is. Ezek főként a szókincsben, de bizonyos esetekben a nyelvtanban is felfedezhetők. A legjobb példaként talán a helynevek szolgálhatnak, különösen a nagy folyók, tavak és hegyek nevei, amelyeket az illető területen ma élő nyelvekből sokszor nem lehet megfejteni. De ilyenek a növények és az állatok, valamint a más helyi jelenségek nevei is. Ezeket az elemeket a nyelvészetben régóta szubsztrátumnak nevezik, és jól ismeretes, hogy a mai nyelvek származásának szempontjából nincs jelentőségük, holott a helyi nyelvtörténet számára érdekes adatokat adnak.

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az uráli „népek” általában másodlagosak, mivel nyelvük, kultúrájuk és fizikai jellegük nem egy helyen nyerték el mai arculatukat. A népségek régi, helyi eredetűek is lehetnek, és a kultúrájuk is tartalmaznak helyi elemeket is. Sőt a nyelvekben helyi szubsztrátum is lehet, de ezeknek a nyelveknek az uráli magja máshonnan érkezett, és csak nemrég alakult ki mai sajátosságuk. Ez azt is jelenti, hogy az uráli

A szamojéd őshaza csak Dél-Szibériában lehetett, valószínűleg az úgynevezett Minuszinszk-völgyben. A szamojéd alapnyelv régi bolgár-török jövevényszavak alapján az időszámításunk előtti legutolsó évszázadokra keltezhető (Róna-Tas 1980). Az őshazáról főleg északi irányban terjeszkedett a nyelvcsoport, és körülbelül ezer évvel ezelőtt érkezett meg a Jeges-tengerhez.

Innen még északabbra a Tajmir-félszigetre ment tovább egy szamojéd nyelv, a nganaszán, mivel a nyenyec a Jeges-tenger partján nyugat felé terjeszkedett és a 19. században elérte a Kola-félszigetet. De a nganaszánok és a nyenyeczek nem valami Dél-Szibériából átköltözött népek, hanem régi helyi népségek, amelyek átvettek egy délről terjeszkedő szamojéd nyelvet.

A Minuszinszk-völgy egész Szibéria leggazdagabb régészeti lelőhelye. Innen ismerünk egy rendkívül szép régészeti együttest, amely az időszámításunk előtti negyedik évezredre keltezhető Afanaszjevo-kultúrától a középkori török nyelvű jenyiszeji kirgiziek és a történeti mongolok idejéig élt (Gryaznov 1969). Hogyan magyarázható az, hogy a szamojéd nyelvek erről a területről észak felé húzódtak és más népek átvették őket? Ez csak úgy lehetséges, hogy a Minuszinszk-völgy magas színvonalra fejlődött régi kultúráinak valamelyike szamojéd nyelvű volt. A mai nyelvek terjeszkedése alapján nem nehéz megfogalmazni egy erre vonatkozó feltevést: az a legvalószínűbb, hogy a szamojéd nyelvek terjedésének kezdete az időszámításunk előtti első évtizedre keltezhető a késő bronzkori / kora vaskori Tagar-kultúrával kapcsolható össze.

A Tagar-kultúra

A Tagar-kultúra a Közép-Eurázsiai szkíta időszak kortársa volt (Členova 1967), és azért szokás azzal számolni, hogy iráni nyelvű volt, miként a nyugati szkíták közössége is. De sokkal valószínűbb, hogy a szkíta világban más nyelveken is beszéltek, és nincs semmi akadálya annak a feltételezésnek, hogy a Minuszinszk-völgyben a helyi nyelv az összamojéd volt. A Tagar-kultúra után pedig egy új és bizonyos vonatkozásban keleti eredetű vaskori kultúra érkezett a Minuszinszk-völgybe. Ezt az úgynevezett Tastik-kultúrát a jenyiszeji nyelvcsaládnak az érkezésével lehet összekapcsolni, mert a jenyiszeji nyelvek – amelyek erősen különböznek a többi szibériai nyelvtől – ugyanazon a területen terjedtek el, mint a szamojéd nyelvek, de nem jutottak annyira északra.

A jenyiszeji nyelvek érkezése

Csak a Tastik-kultúra után érkezett Mongóliából a középkori ótörök nyelv, amelynek helyi örökösei később magukba olvasztották mind a szamojéd, mind a jenyiszeji nyelvek legutolsó képviselőit.

Az uráli őshazától keletre

A szamojéd nyelvek földrajzi történetéből azt látjuk, hogy ugyanakkor, amikor az Északnyugat-Szibériában élő régi helyi népségek fokozatosan szamojéd nyelvűvé lettek, a Dél-Szibériában élő, eredetileg szamojéd nyelvű alapnépesség más nyelveket vett át: először jenyiszeji nyelveket, azután törökségi nyelveket és az utolsó szakaszban az orosz. Azaz: minél erősebb lett a nyelvcsoport az új területein, annál gyengébb lett a régi területeken. Különböztetést is fel kell tennünk, hogy az utolsó szajáni szamojédok sem voltak eredetileg szamojéd nyelvűek, mert szamojéd nyelvűket – a kamasz és a mator nyelvnek ősi formáit – inkább a Minuszinszk-völgyben régen létezett nagyobb szamojéd nyelvű népességtől vehették át. A tajgai vadászattól és rénszarvastartástól élő kamaszok és matorok nem valami régi szamojéd nyelvű népességnek utolsó maradványai voltak, hanem ennek a régi népességnek kis és marginális helyi szomszédai.

Mivel a szamojéd nyelvek főként délről észak felé terjedtek, az uráli nyelvcsalád elsődleges terjedése keletről nyugatra történt (Janhunén 2009). Ezért azt kell feltételeznünk, hogy éppen a legnyugatibb uráli nyelveken beszélő „népek” a nyelvcsaládunk legfiatalabb tagjai. Például a lappok csak nemrég – sőt talán csak néhány évszázaddal ezelőtt – vették át a mai lapp nyelvek előzményeit. Azelőtt egészen más, eltűnt paleoeurópai nyelveken beszéltek, amit különben a lapp nyelvekben fellelhető szubsztrátum is bizonyít (Aikio 2012). Ezzel szemben a nyelvcsaládunk keleti területei sokkal korábban – akár néhány évezreddel ezelőtt – uráli nyelvűvé lettek, noha a délről észak felé terjedő nyelvcsere bizonyos mértékben itt is megváltoztatta a nyelvi térképet.

Úgy látszik tehát, hogy az uráli nyelvcsalád egésze is ugyanazt a szabályszerűséget követi, mint a szamojéd nyelvek történetéből már megismert tendencia, vagyis: minél erősebbé lett az új területeken, annál gyengébbé vált a régi területeken. Az, hogy az elsődleges terjeszkedés éppen keletről nyugatra történt, nem meglepő, mert ugyanabban az irányban haladtak más eurázsiai nyelvcsaládok is. A sztyeppei övezetből sok ilyen nyelvi terjeszkedést ismerünk: így haladtak nyugat felé a keleti őshazákból az iráni és a török nyelvek, később a mongol nyelvek is. Lehet, hogy az indoeurópai alapnyelvnek elsődleges terjeszkedése szintén ebben az irányban történt (Nichols 1998). Ugyanúgy keletről nyugatra terjeszkedett a szibériai tajgában az északi tunguzhoz tartozó evenki nyelv, amely a 15–16. században a Jenyiszej folyó mentén a szamojéd nyelvekkel került kapcsolatba.

A tunguz nyelvek terjeszkedése

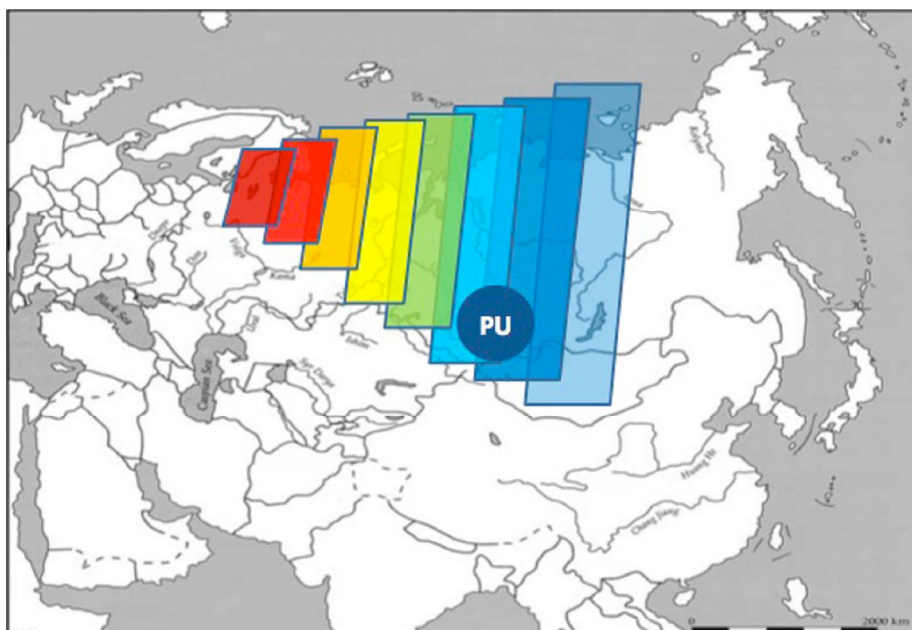
Az északi tunguzok nyelvi terjeszkedése egyébként érdekes fejlemény, mert csak nemrég jelentek meg ezek a nyelvek Szibéria területének nagy részén. Nagy rejtély, hogy korábban, néhány évszázaddal ezelőtt, milyen nyelveken beszéltek ezen az óriási területen. Természetesen nem pusztult ki a korábbi népesség, hanem egy tunguz nyelven kezdett beszélni, ami abból is látható, hogy a mai helyi északi tunguz csoportok fizikailag szembetűnően különböznek egymástól (Doerfer 1985). Egy lehetőség az lenne, hogy ezeknek a csoportoknak egy része időközben eltűnt uráli nyelveken beszélt, mert feltehető, hogy a szamojéd nyelvek a Jenyiszej folyó keleti partján is léteztek. De az is lehet, hogy a szamojédon kívül voltak más, még keletibb uráli nyelvágak is, amelyek nemcsak Szibériában, hanem Mongoliában is élhettek.

Ha feltesszük, hogy tényleg voltak a szamojédnál is keletibb uráli nyelvágak, akkor ezeket „parauráli” nyelveknek nevezhetnénk, mert az uráli alapnyelv testvéryelveiről lenne szó.

A parauráli hipotézis

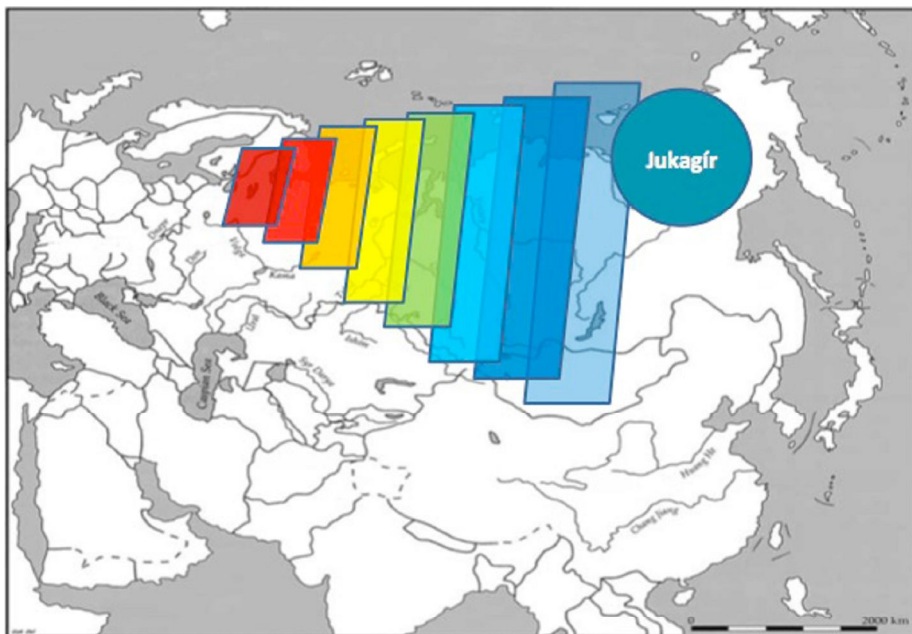
Ezeket a nyelveket, ha valamikor csakugyan léteztek, a török, a mongol és a tunguz nyelvi terjeszkedés elsöpörte volna, és nyomai csak nyelvi szubsztrátumok-

ban – például helynevekben – őrződhetek volna meg. Nem valószínű, hogy valamikor elfogadható bizonyítékát tudjuk adni az ilyen nyelvek létezésének, de az uráli nyelvcsalád szerkezete jó lehetőséget kínál a „parauráli hipotézisnek”, mert az uráli őshaza mögött lehetett egy még régebbi és még keletibb őshaza, ahol a protouráli és a parauráli ágak elkülönültek volna egymástól. Ez az őshaza például Mongóliában lehetett volna, mert mind a török, mind a mongol nyelv csak másodlagosan jelent meg Mongóliában.

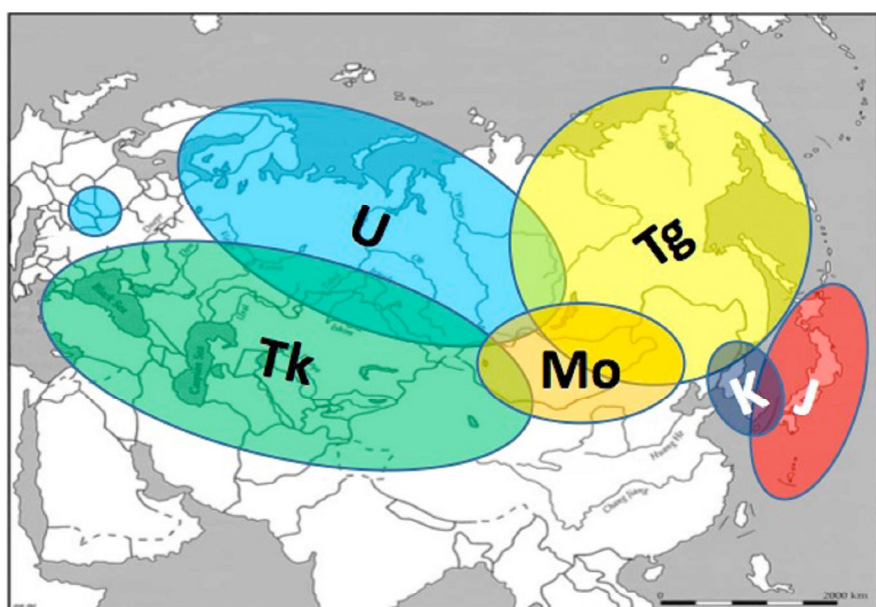

Vannak természetesen Északkelet-Euráziában olyan élő nyelvek is, amelyeket rokonítani akartak az uráli nyelvekkel. Ezeket a nyelveket is „paraurálinak” nevezhetnénk, ha tényleg rokonsági viszonyról lenne szó. Főként az úgynevezett paleoszibériai nyelveket tekintették így, és az utolsó évtizedekben az uráli nyelvekhez akartak kapcsolni majdnem minden paleoszibériai nyelvcsaládot (Pustay 1980). De ezek a nyelvi összevetések nem állták ki az általánosan elfogadott szigorú tudományos módszerek próbáját.

A legtöbb figyelmet az uráli–jukagír hipotézis kapta (Rédei 1999), és a jukagír nyelveket tényleg „paraurálinak” is tekintették (Piispanen 2013). Szerintem ezt, sajnos, nem teszi lehetővé a nyelvi anyag kritikai elemzése. A jukagír nyelveket az areális kapcsolatait is inkább Északkelet-Szibériához kötik.

A jukagír nyelvek területe

Az urál–altaji övezet

Sokkal lényegesebb az uráli nyelveket az úgynevezett altaji nyelvekkel összehasonlítani. Az urál–altaji hipotézis másfél évszázaddal ezelőtt jött létre, és eredetileg főként úgy értették, hogy az uráli és az altaji nyelvek rokonsági viszonyban vannak egymással (Donner 1901). Az altaji nyelvekhez eleinte csak a török, a mongol és a tunguz nyelveket sorolták, de később a koreai és a japán nyelvet is összekapcsolták ezekkel. Most már tudjuk, hogy az altaji nyelvek nem alkotnak egy egységes nyelvcsaládot, mert közös elemeik és sajátosságaik leginkább másodlagos érintkezésekkel magyarázhatók (Vovin 2005). Ezért nem lehet egy nyelvcsalád az urál–altaji közösség sem. De a nyelvek földrajzi történetéről a nyelvcsaládok közti kapcsolatok is szolgáltatnak adatokat. Éppen ezért az urál–altaji összevetések az uráli nyelvek őstörténetének fontos forrásául szolgálhatnak.

Az urál–altaji jelenség

Az urál–altaji nyelvek egy tipológiai övezetet alkotnak, amely Fennoskandiától, Pannóniától és Anatóliától Turkesztánig, Szibériáig, Mongóliáig, Mandzsúriáig, Koreáig és Japánig terül el. Ezt az övezetet makroszkopikus nyelvi areaként is tekinthetnénk, de mivel nagyon bonyolult a története, és még nem értjük tökéletesen a jellegét, „urál–altaji jelenségnek” is nevezhetjük. Egy újabb szakszóval „transzeurázsiai” nyelvekről is kezdtek beszélni, különösen az altaji nyelvekre hivatkozva (Johanson – Robbeets 2009), de akkor fontos megállapítani, hogy nem nyelvcsaládról, hanem rendkívül sokszintű nyelvi szövetségről van szó.

Az altaji nyelvek őshazái

Bizonyos értelemben azt mondhatnánk, hogy az urál–altaji jelenségnek földrajzi magját a mongol és a tunguz nyelvcsalád alkotja. E két nyelvcsalád őshazája egymás mellett volt Dél-Mandzsúriában, és két, körülbelül kétezer évvel ezelőtti vaskori nyelvközösséget alkotott.

Ettől a területről délre, a koreai félszigeten voltak a japán és a koreai nyelvcsaládnak a földrajzi kiindulópontjai, ezeket szintén a vaskorba helyezhetjük (Janhunen 2005b). Ugyanabban az időben a török nyelvcsalád bolgár–török ága már megjelent a mai Mongólia egy részében, ahonnan a szamojéd nyelvek bolgár–török jövevényszavai származnak. De a török nyelvcsalád eredeti őshazája inkább valahol Észak-Kínában, Mongóliától délre vagy délkeletre fekvő területeken lehetett, ahol még a történeti időkben is török nyelvű királyságok és helyi dinasztiák voltak (Janhunen 1996).

A japán nyelv földrajzi eredete

Az öt „altaji” nyelvcsalád kapcsolatait tehát földrajzi közelségük következményeként értékelhetjük. Az abszolút kronológia szempontjából körülbelül azonos időben léteztek a megfelelő altaji alapnyelvek (őstörök, ősmongol, őstunguz, őskoreai és ősjapán). Ezzel szemben problematikus az uráli nyelvcsaládnak a helye, mert az altaji alapnyelvekhez képest jelentősen nyugatibb és sokkal régebbi volt az uráli alapnyelv. Igaz, hogy az utóbbi időben olyan kutatók is jelent-

keztek, akik szerint az uráli alapnyelv nem volt annyira ősi, mint ezzel számolni szoktak (Kallio 2006). De az kétségtelen, hogy az altaji alapnyelvek idején az uráli egység már fölbomlott, és távol, nyugatra került a nyelvcsalád.

Mindenesetre azt kell feltennünk, hogy az urál–altaji jelenség egy viszonylag korlátozott helyi tipológiai komplexumból jött létre. Ennek a komplexumnak a földrajzi eredete csak a Távols-Keleten lehetett, és úgy látszik, hogy Európában korábban egyáltalán nem léteztek ilyen típusú nyelvek – új nyelvtípust hoztak magukkal az ide érkező finnugor és törökségi nyelvek. Ha szűkebb őshazát keresünk az urál–altaji jelenségnek, akkor azt kell figyelembe vennünk, hogy a koreai félszigetnek – valamint a japán szigeteknek – a nyelvei is eredetileg más nyelvtípusokhoz tartoztak. Legalábbis a japán nyelv belső rekonstrukciója egyértelműen egy nem altaji típusra utal, amely eredetileg Kelet-Kínából is érkezhett (Janhunen 1997).

Ha feltesszük, hogy az urál–altaji nyelvtípus kiindulópontja valahol Dél-Mandzsúriában volt, akkor az uráli nyelvcsaládnak a földrajzi eredetét is ennek a területnek közelében kell keresnünk.

Az urál–altaji nyelvtípus eredete

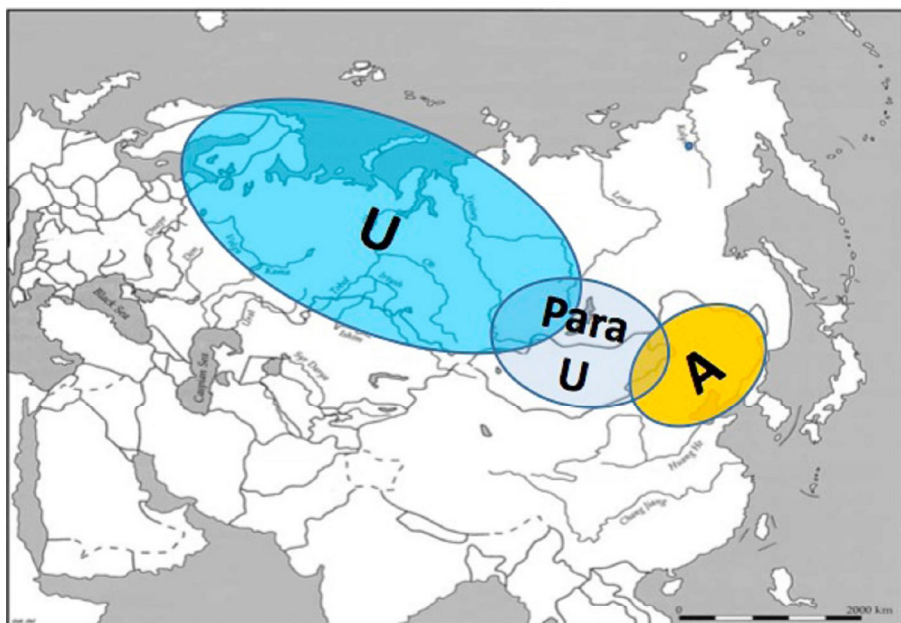
Az urál–altaji nyelvtípus terjeszkedése

De mivel az uráli nyelveknek történetileg bizonyítható területe csak Dél-Szibériáig ért, a közben fekvő területen valamiféle parauráli nyelveken beszélhettek. Ezek a parauráli nyelvek az uráli és az altaji nyelvek közötti hiányzó láncszemet alkották volna, mert más esetben nem létezett volna közvetlen areális kapcsolat az uráli és az altaji nyelvek között.

Természetesen itt csak ezeknek a nyelveknek az elsődleges tipológiai hasonlóságáról van szó. Ismeretes, hogy az utolsó két évezred alatt az uráli nyelvek sokféle másodlagos érintkezésbe is kerültek az altaji nyelvekkel, főleg a törökökkel, de a mongollal és tunguzsal is.

Ennek az áttekintésnek az a lényege, hogy az uráli és az altaji nyelveknek ősi korból származó tipológiai hasonlósága nemcsak véletlenszerűség, hanem olyan jelentős tény, amely történeti és földrajzi magyarázatot igényel. Ez a magyarázat csak az lehet, hogy az uráli nyelvek őshazája keleten volt. Azzal is számolnunk kell, hogy az őshazától keletre még más rokon nyelvek is léteztek, amelyeket paraurálinak nevezhetünk. Az urál–altaji komplexum legtöbb nyelve – a japán és a koreai nyelv kivételével – nyugat felé terjeszkedett. Az uráli nyelvcsalád terjeszkedését fokozatos folyamatnak tekinthetjük, amely újabb és újabb népeket vont be a nyelvcsalád körébe. De ezzel egyidejűleg kezdtek eltűnni a nyelvcsa-

lád legkeletibb tagjai, először a parauráli nyelvek, majd délről kiindulva a számojéd nyelvek is.

A parauráli terület?

Irodalom

- Aikio, Ante (2007), The study of Saami substrate toponyms in Finland. In: Pitkänen, Ritva Liisa – Saarikivi, Janne (eds), *The Borrowing of Place Names in the Finno-Ugric Languages*. *Onomastica Uralica* 4. Debrecen – Helsinki. 159–197.
- Aikio, Ante (2012), An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. In: Grünthal – Kallio 2012: 63–117.
- Členova, N. L. [Членова, Н. Л.] (1967), *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры*. Издательство Наука, Москва – Ленинград.
- Doerfer, Gerhard (1985), *Mongolo-Tungusica*. *Tungusica* 3. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Donner, O[tto] (1901), *Die uralaltaischen Sprachen*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 1: 128–146.
- Grünthal, Riho – Kallio, Petri (eds) (2012), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 266.
- Gryaznov, Mikhail P. (1969), *Southern Siberia*. *Archaeologica Mundi*. Nagel Publishers, Geneva.

- Hajdú, Péter (1964), Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. *Acta Linguistica Hungarica* 14: 47–83.
- Häkkinen, Jaakko (2012), After the protolanguage. Invisible convergence, false divergence and boundary shift. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 61: 7–28.
- Helimski, Eugen (1997), Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte. Unter Mitarbeit von Beáta Nagy. *Studia Uralo-Altaica* 41.
- Honti László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hudson, Mark J. (1999), *Ruins of Identity. Ethnogenesis in the Japanese Islands*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Janhunen, Juha (1996), Manchuria. An Ethnic History. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 222: 178–256.
- Janhunen, Juha (1997), Problems of primary root structure in Pre-Proto-Japanic. *International Journal of Central Asian Studies* 2: 14–30.
- Janhunen, Juha (1999), EurAsian alkukodit. In: Fogelberg, Paul (toim.), Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. *Societas Scientiarum Fennica, Helsinki*. 27–36.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology. Spanning the millennia of linguistic evolution. In: Nurk, Anu – Palo, Triinu – Seilenthal, Tõnu (red.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Orationes plenariae & Orationes publicae*. Tartu. 59–76.
- Janhunen, Juha (2005a), När kom finnarna till Finland? *Sphinx* 2004–2005: 77–91.
- Janhunen, Juha (2005b), The lost languages of Koguryo. *Journal of Inner and East Asian Studies* 2: 65–86.
- Janhunen, Juha (2008–2009), On the Turkicization of Turkey in a Eurasian context. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32–33: 211–222.
- Janhunen, Juha (2009), Proto-Uralic. What, where, and when? In: Ylikoski, Jussi (ed.), *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 258: 57–78.
- Janhunen, Juha (2012), Etymological and ethnohistorical aspects of the Yenisei. *Studia Etymologica Cracoviensia* 17: 67–87.
- Kallio, Petri (2006), Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. *Virittäjä* 110: 2–25.
- Koivulehto, Jorma (1983), Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 78: 107–132.
- Künnap, Ago (1970), Kamassid. In: Valmet, Aino – Palmeos, Paula – Peegel, Juhan (toim.), *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi*. Kirjastus Valgus, Tallinn. 201–215. (L. még: http://en.wikipedia.org/wiki/Klavdiya_Plotnikova.)

- Marcantonio, Angela (2002), *The Uralic language family. Facts, myths and statistics. Publications of the Philological Society 35.* Blackwell, Oxford.
- Michalove, Peter A. (2002), The classification of the Uralic languages. Lexical evidence from Finno-Ugric. *Finnisch-Ugrische Forschungen 57*: 58–67.
- Nichols, Johanna (1998), The Eurasian spread zone and the Indo-European dispersal. In: Blench, R. M. – Spriggs, Matthew (eds), *Archaeology and Language II. Correlating Archaeological and Linguistic Hypotheses.* Routledge, London. 220–266.
- Parpola, Asko (2012), Formation of the Indo-European and Uralic (Finno-Ugric) language families in the light of archaeology. Revised and integrated 'total' correlations. In: Grünthal – Kallio 2012: 119–184.
- Piispanen, Peter S. (2013), The Uralic–Yukaghiric connection revisited. Sound correspondences of geminate clusters. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 94*: 165–197.
- Pusztay János (1980), Az uráli–paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 158.*
- Rédei, Károly (1999), Zu den uralisch–jukagirischen Sprachkontakten. *Finnisch-Ugrische Forschungen 55*: 1–58.
- Robbeets, Martine – Johanson, Lars (eds) (2009), *Transeurasian Verbal Morphology in a Comparative Perspective. Genealogy, Contact, Chance. Turcologica 78.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Róna-Tas, András (1980), On the earliest Samoyed–Turkish contacts. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum III. Dissertationes symposiorum linguisticorum. Suomen Kielen Seura, Turku. 377–385.*
- Salminen, Tapani (2001), The rise of the Finno-Ugric language family. In: Carpelan Christian – Parpola, Asko – Koskikallio, Petteri (eds), *Early contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and archaeological considerations. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 242*: 385–396.
- Vovin, Alexander (2005), The end of the Altaic controversy. *Central Asiatic Journal 49*: 71–132.
- Wiik, Kalevi (2002), Suomalaisten ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä. In: Grünthal, Riho (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 117–137.*